

зиции на самите изследователи, се наблюдават отделни разминавания в някои от оценките и изводите. Това е един добре дошъл ефект на демократичното общуване, който потвържда-

ва необходимостта от продължаващ дебат по темата за европейските ценности и тяхното интегриране в съвременната ситуация.

Христо Гьошев

ИВАН СЕЛЕНИ И НЕГОВАТА СОЦИОЛОГИЯ НА ПРЕХОДИТЕ

(Иван Селени. *От държавен социализъм към посткомунистически капитализъм: критически поглед*. София: Изток-Запад, 2019)

30-тият юбилей на демократичните промени бе отбелязан в България по различни начини. В печатната продукция се появиха нови спомени на участници, издадени бяха монографии, проведеха се конференции, чиито доклади сигурно скоро ще видят бял свят. Появи се и сборник на големия унгарско-американски социолог Иван Селени *От държавен социализъм към посткомунистически капитализъм: критически поглед*.

Връзката на Селени с българския читател не е от вчера и съвсем не се състои единствено в превод на негови текстове. Самите му текстове, стигнали до тукашните печатници, имат допирни точки с България. Книгата *Бедността при посткомунизма*, излязла през 2003 г., събира резултати от мащабно и новаторско изследване в шест страни, една от които е именно България. Десетилетие по-късно в двуезично издание у нас е отпечатана и монографията *Бедност и социална структура в преходните общества*. Особеното при нея е, че тя е писана в рамките на същия голям проект за бедността, но така и не е публикувана и излиза за първи път в България, по настояване на българските партньори в изследването. Сега вече държим в ръцете си и *От държавен социализъм...* Той съдържа статии на автора, публикувани в различни години през един половинвековен период, структурирани в четири раздела и осмислени в специален обширен предговор за българския читател. Всичко, нека повторя, е

за българския читател. Друго такова „Избрано“ на Селени няма да намерим. Заслугата да имаме този сборник е на Петър-Емил Митев, а самата идея възниква в хода на някогашни дискусии между двамата именити социолози в Будапеща.

Книгата беше представена. За нея излязоха и известни позитивни отзиви в медиите. Всяка от поместените статии на Селени има своята популярност в научните среди. Той принадлежи на онези „привилегировани“ автори, чиито публикации с лекота набират по няколкокостотин цитирания, а някои трайно се настаняват при четирицифрените числа. Ето защо вместо преразказ на основните изводи ще се опитам да предложа в резюме най-съществените приноси на Селени, така както ги виждам в своя прочит.

На първо място, прави впечатление *всеобхватното социологическо съмнение*. Аналитичната рамка на Иван Селени е недогматична, максимално изчистена от всепризнати клишета, готови положения, привнесени истини. Той сам определя метода си като ироничен. Зад този термин е скрит добре развит методологически апарат. Авторът разграничава два типа критически подходи към социалната действителност – телеологичен и иманентен. Литературният обзор разкрива ясното предпочитание на изследователите към първия. Телеологичната критика предполага, че съществува някакъв идеален обект на анализ, който

задава критериите за оценка на реалния обект. Колкото по-далеч е реалният обект от идеалния си прототип, толкова повече е обременен с грешки на своето функциониране. В контекста на междусистемните преходи коментаторите често конструират някакъв идеален комунизъм или идеален капитализъм (извлечени от учебниците или от концепциите на най-значимите им теоретици и пропагандисти), спрямо който оценяват „реалния комунизъм“ или „реалния капитализъм“. Интересното на телеологичните подходи е, че обединяват и привърженици, и опоненти на дадения модел. Враговете на комунизма атакуват характеристиките на идеалния му тип, доказват неговите неефективност или вредност чрез онзи набор от свойства, който отличава теоретичната или пропагандната му обосновка. Затова нерядко ще чуем, че конкретни проблеми на Унгария или Съветския съюз произтичат от сбъркани постановки на Маркс, Ленин или местния партиен агитпроп. Ето така автоматично приемаме, че определени претенции на схемата (например отказ от частните пазарни взаимодействия) обуславят недостатъците на действителните обществени отношения. А привържениците на комунизма редовно се оплакват, че неговите практически недъзи са причинени от дистанцията от схемата, че действителността се е отдалечила от съвършената теория. Например, разправят те, социализмът трябва да значи демокрация и ако не значи демокрация, значи не е социализъм. Или социализмът трябва да е рационален и ако позволява случайности и волунтаризми, не е социализъм.

Селени се ориентира към иманентната критика, към дистанцираното изучаване на обекта такъв, какъвто е, а не какъвто нормативният хоризонт му е предписал да бъде. Негова водеща теза в отделните текстове гласи, че проблемите на социализма се дължат на социалистическата му същност, а не на това, че не е капитализъм. И че капиталистическата трансформация сама по себе си не решава проблемите на социализма, а генерира проблеми на капитализма. Следователно изборът между социализъм и капитализъм не може да бъде теоретичен, а политически. Което на свой ред ще рече, че зависи от човешка воля, а не

от някакви неотменими закони на историята. Погледнато от такъв ъгъл, социологическото съмнение надвисва над всички преднамерени инерционни позиции. Проблематизирането на аксиоматиката изтъква червената нишка на всички авторски текстове. Ето само част от „нетрадиционните“ въпроси, които Селени поставя, за да ги операционализира чрез инструментариума на социологическото изследване: Нелегитимен ли е социализмът като модел или трябва да търсим легитимността му не там, където търсим легитимността на демокрацията? В полза на бедните ли работи социализмът или механизмите му на преразпределение всъщност обслужват по-привилегированите за сметка на по-непривилегированите? Преразпределението ли коригира неравенствата при социализма или преразпределението ги укрепва, а социалистическият пазар ги коригира? Комунистическият елит ли се възпроизвежда в демократични условия или по-скоро демократичните капиталистически елити възпроизвеждат себе си, съхранявайки лостове на влияние в системата на демокрацията? Недемократична ли е нелибералната демокрация или съдържа базисни демократични предпоставки, влизачи в противоречие с очакваните от тях резултати?

Селени не играе самоцелно с „истините на научното съзнание“ и не търси на всяка цена скандалното, сензационното или парадоксалното. Неговата по-скромна задача е да изведе разговора за преходите от терена на въображаемите идеални модели и да напомни, че безплатен обяд няма. От него можем да разберем, че няма как да получим the best of both worlds. Нашите избори не са самоочевидни, в полза на по-доброто и против по-лошото.

На второ място, Иван Селени специално акцентира върху *ролята на понятията и стереотипите в академичните дискурси*. Това, изглежда, си е негова слабост през цялата му кариера. Не мога да изброя много социални учени, които да проявяват такава страст към конструиране на нови термини и неологизми, но също и да разобличават непълноценната адекватност на други термини и неологизми. И това не идва просто от стремеж към ефективност. Пред плеядата интерпретатори на

ромската идентичност Селени първо поставя въпроса „кой е ром?“. Неговото схващане за идентичност синтезира далеч повече маркери на принадлежност, отколкото обикновено сме свикнали да броим. На изкушените да ни обяснят природата на комунизма и капитализма Селени препоръчва първо да се вгледат в разнообразието от реални явления, назовавани комунистически или капиталистически, и да признаят, че коректността изисква да говорим за „комунизми“ и „капитализми“, вместо да градим обобщаващи теории върху единственото число. На любителите на тъждеството между легитимност и демократична легитимност Селени предлага задълбочено „ол инклузив“ пътуване през Макс Вебер, от което прави извода, че за да мислим легитимността, не бива да дискутираме кой режим е легитимен и кой не е, а да разкриваме структурите, с чиято помощ режимите обосновават правото си да управляват.

Многовариантността на историята, оспорваща детерминизма, е привидяна като изходен пункт с принципно значение за социалния анализ. Фактът, че нещо се е случило (например, че комунизмът се е провалил), не доказва само по себе си, че неизбежно е трябвало да се случи. Селени спокойно и аргументирано зачерква всички постулати на транзитологията, приписващи сходни траектории на развитие от комунистически тоталитаризъм към капиталистическа демокрация на съвсем различни общества. В България и Унгария резултатът от промените не е един и същ, нито отнякъде следва, че е трябвало да бъде един и същ. Тодор Живков не е Янош Кадар; Бойко Борисов не е Виктор Орбан; „Сузуки“, „Дженеръл Мотърс“, „Мерцедес Бенц“ и „Ауди“ днес произвеждат в едната от двете държави, не в другата. Можем да не приемем подробните типологизации на посткомунистическите капитализми, към които прибегва авторът, но не и да си затворим очите пред методологическата им основа. Няма зададени пътища. И не е задача на социолога да служи за пътен знак и да указва задължителна посока на движение. Негова задача е да осветлява пред обществата какво могат да правят и каква цена трябва да платят, за да направят едно или дру-

го. Некоректната или нерелевантна употреба на понятия и стереотипи рано или късно ни отвежда към една и съща грешка, а именно, че изхождат е един и ние трябва упорито да връщаме заблудените общества към него.

Трети фокус на социологическия интерес на Селени е концентриран върху *ролята на интелектуалците като социална група в епохата на социализма и след нея*. Темата безусловно е интересна и важна. Селени не само критически преоценява наследството на Троцки и Джилас, но и контекстуализира „интелектуалния въпрос“ в обширната традиция на теориите за новата класа. Въоръжен с този инструмент и с емпиричен социологически материал, авторът представя една историческа картина, която заслужава някой ден да видим обогатена с български примери. Интелектуалците като зараждаща се класа добиват социална тежест след сталинизма, казва Селени, защото краят на харизматичното волунтаристки настроено лидерство е подтикнал комунистическата бюрокрация да се насочи към друг тип легитимност, вече базирана на рационалното планиране. Рационалното планиране почива на знания и експертиза, поради което точно интелектуалците са в най-висша степен призвани да го реализират. „Бракът“ на интелектуалците и бюрокрацията по тези причини няма характера на бизнес сделка или конформистко залитане, а логично следва съзнанието на „хората на знанието“ за историческата им мисия да направляват обществата посредством разполагаемия си ресурс, рационализиращия капацитет на разума. Но историческият процес, разбира се, не свършва дотук. Неравенствата – отново специфични за начина на развитие на конкретните социалистически обществени отношения – са стимулирали възхода на една нова буржоазия, все повече претендираща за икономически, а следователно и за политически монопол в социалистическите системи. Появата на тази поредна „нова класа“ е принудила интелектуалците да преоценят ангажимента си към социализма и да констатират неговия неуспех, което ги мотивира първоначално да се отдръпнат от комунистическия проект, а по-късно да съдействат активно за разрушаването му. В тяхна следваща задача –

както се оказва, също неуспешна – се превръща социалногруповият монопол върху познанието за демокрацията. Селени интригуващо и вдъхновено описва „драмата на интелектуалците“, поели по пътя към класовата власт, но така и не съумяващи да я усвоят пълноценно, независимо от непосредствения си принос за трансформацията на обществените структури. Моето кратко обобщение със сигурност обезцветява, олекотява и опростява анализа на Селени. Мога да продължа с едно още по-сериозно опростяване, което не смея да приписвам нему, но тръгва от неговата оптика. Интелектуалците имат вкус към всяка политическа и идеологическа оферта, в която приоритет има рационалното познание и действие. Така техен съюзник е всеки политически субект, склонен да играе на техен терен, да мисли своята легитимност през партньорството с тях. Добре е да имаме предвид тази гледна точка между множеството конфликтни визии за интелектуално дисидентство и интелектуално нагаждачество, с които съвременните дискусии са заредени до пръскане на искри.

На четвърто място, приносите на Иван Селени не отбягват ключовия спор за *взаимотношението между динамика и възпроизводство*. Става дума не само за елитите, но и за обществения процес изобщо. Историческите промени в Централна и Източна Европа разкриват нови етапи, различни ситуации, пренаредени актьори, променящи се контексти. Би било повърхностно да ги изучаваме със старите си лещи. Ако пропуснем да обхванем новото в една конфигурация, сме обречени да ѝ натрапваме концепциите си от миналото. Това впрочем е регулярно възпроизвеждана грешка. И днес четем, слушаме и гледаме анализи, изхождащи от перестроечни конвергентни възторзи, или от двублоково раннопреходно мислене, или от естатистко пренебрежение към баланса икономика-политика, или от пазарно-либерални илюзии. Селени призовава да търсим настойчиво новото, съответно да оценяваме неговите ефекти, но и да не изпадаме в противоположната крайност да отричаме зависимостите от изминатия път. Консервативната тяга към новото като форма на добре познато старо е еднакво опасна с глобалистката

екзалтация от края на всичко старо. Селени ни демонстрира как светът от второто десетилетие на нашия век е принципно по-различен от света в последното десетилетие на предишния – но и подчертава как новото е същевременно процес на адаптация на стари исторически форми. Оригиналният възглед за преход от патернализъм към пребендализъм в нелибералните режими на нашето съвремие ни кара да се замислим как Владимир Путин е както качествено нова стъпка в историята на руската държавност, така и явление, по-близо по природата си до Петър Велики, отколкото до своите предшественици Борис Елцин и Михаил Горбачов.

На пето място в своите бележки искам да открия самата личност на Иван Селени и най-вече как той схваща своята *интелектуална и творческа отговорност*. Иронията е метод при Селени – но самоиронията е дълбоко вградена в научния му натюрел. Селени страни от онези изследователи с дълга академична кариера, които системно редактират основните си постижения, за да докажат как винаги са били прави, точно както някои възрастни самотници нагласят картите, за да може пасиансът всеки път да излезе. Напротив, социологът охотно обяснява къде е сгрешил в предишните си анализи, убеден, че правилният анализ на миналите грешки ще ограничи размаха на настоящите и бъдещите. Особено приятен за читателя, и ласкателен за самочувствието му, е онзи пасаж от книгата, в който Селени тълкува най-значимите си три книги: написал втората, за да обясни защо е сбъркал в първата, и написал третата, за да изясни за себе си къде е грешал във втората. Работите на Селени, включени в сборника „От държавен социализъм...“, наистина са писани в различни десетилетия, но това не отнема от днешната им стойност преди всичко заради тази отвореност към други интерпретации, заради този съзнателен отказ от приключване на темата. В Иван Селени като интелектуална фигура, познала и дисидентството, и емиграцията, и социализма, и капитализма, и националното, и глобалното, сякаш е интегрирано всичко, което досега набързо маркирах – и социологическото съмнение, и борбата със стереотипите, и

интелектуалната честност и саморефлексия, и усетът за застой и промяна. Селени разбира, че фундаменталната разлика между наука и пропаганда е, че ученият не бива да претендира да познава истини от последна инстанция. Селени декларира, че обикновено е по-добре да признаеш, че „нямаш отговор на този въпрос“, но да зададеш въпроса и да се изправиш пред последствията от него. Селени е наясно, че онези с отговори на всичко са защитници на статуквото, защото отнемат волята и блокират въображението ни. Селени е скептичен към представата, че бъдещето на обществата трябва да се оставя на свободния интелектуален дискурс, защото доминация, знание и власт са тясно преплетени. Свободният дискурс не е надкласов и не е отвъд интересите. Не интелектуалният дискурс, а демократичната воля трябва да стои в основата на нашите избори.

Демократичният политически процес отсява между съществуващите варианти. Народите едва ли биха се поучили от грешки, които сами не са извършили. Интелектуалната мъдрост се състои в това да не лишаваш съзнателно демократичните граждани от информация и анализ между какво точно избират.

Иван Селени сам пише, че не приема 11-ия тезис на Маркс за Фойербах. Задачата не е да променяме света, а да го разтълкуваме, казва той. Но си мисля, че не би имал нищо против 8-ия тезис като мотото и отправна точка на (част от) своите разсъждения: „Общественият живот по своята същност е *практически*. Всички мистерии, които водят теорията към мистицизма, намират своето рационално разрешение в човешката практика и в разбирането на тази практика“.

Борис Попиванов

БОРБАТА ЗА ПРИЗНАНИЕ И ПОЛИТИКАТА НА ГНЕВА

(Франсис Фукуяма. *Идентичност, борбата за признание и политиката на гнева*. София: Изток-Запад, 2019)

Франсис Фукуяма става известен първо с есето си „Краят на историята?“ публикувано в списание *National Interest* през 1989 г. Успехът на тази публикация е донякъде обоснован от факта, че е публикувана месеци преди Нежната революция в Чехословакия и падането на Берлинската стена. В продължение на няколко години неговата хипотеза звучи убедително, въпреки че тя изобщо не взема предвид Китай, където протестите на площад Тянанмън са потушени чрез насилие и стотици, може би дори хиляди жертви. (Събитията в Пекин се случват приблизително когато се издава оригиналната му публикация, но те и факторът Китай не са отчетени като истински алтернативи никъде из последвалите негови отговори към критики.)

Три години по-късно доразвива и публикува цяла книга, вдъхновена от първоначал-

ния си успех, с името *Краят на историята и последният човек*. В нея се защитава идеята, че либералната демокрация е „крайна точка в идеологическата еволюция на човечеството“. Още самите наименования на статията, респективно на книгата, пораждат разгорещени спорове относно точния смисъл. Фукуяма вероятно е вече твърде уморен да обяснява какво значи то история в хегелиански смисъл и какво предполага нейния край. От написването на тази книга до днес много от творчеството на автора по един или друг начин се занимава с прецизирането и изясняването на това какво всъщност е имал предвид – от недоразбрания въпросителен знак на края на заглавието на оригиналното есе до това колко всъщност се е оказал прав 30 години по-късно.

Идентичност, борбата за признание и политиката на гнева (Изток-Запад, 2019) носи